

Kertész
Botond

Zay Károly és a zsidó emancipáció

Azt talán még az utca embere is tudja, hogy a legnagyobb magyar „címét” Széchenyi István viseli. E tanulmány legtöbb olvasójának az sem lesz újdonság, hogy Kossuth Lajos nevezte annak. A híres mondat így szól: „Ujjait a kor ütőerére tevél, és megértette annak lüktetéseit, és ezért, egyenesen ezért tartom én őt a legnagyobb magyarnak.”¹ Kossuth szerint tehát Széchenyit „kor-szerúsége” tette naggyá, sőt a legnagyobbá. Tanulmányom főszereplője, Zay Károly evangélikus egyetemes felügyelő éppen ezzel a nagyon értékes tulajdonsággal, a kor lüktetésének érzésével nem rendelkezett. Vehemensen képviselt nézetei általában fél, de esetenként akár másfél száz évvel is megelőzték korukat, a 19. század negyvenes éveit. A mindent jobban tudó utókor pedig némely előremutató gondolatáért máig igen büszke lehet rá, más meglátásaiért pedig a méltóságos gróf helyett is időként szégyelli magát. Széchenyi és Zay Károly kortársak, sőt egy ideig még politikai eszmetársak is voltak. Éppen a zsidó emancipáció megítélése okozta kettőjük között a legnagyobb meghasonlást.

A Zay család a legrégebbi arisztokrata nemzetségekhez tartozik, bizonyíthatóan a 13. századig vezethető vissza, önmagukat a honfoglaló Lója nemzetségtől származtatták (Zay Károly írói álneve Lója Károly volt). Bárói címet 1560-ban kapott a család, amely a 16. századtól kezdve folyamatosan elkötelezett volt a reformáció lutheri ága iránt. Az evangélikus egyház első egyetemes felügyelője – legfőbb világi vezetője – Zay Péter, Zay Károly nagyapja volt 1758-tól. Bár gyakorlati jelentősége nem volt, a család egyházi és közeleti tekintélyét jelzi, hogy a 18–19. századi nádorválasztások alkalmával rendre őket tartották az egyik protestáns jelöltnek, a hagyományt Zay Károly is folytatta 1847-ben (NAGY 1865, 12: 329–339. o.). (Ekkorra a Habsburg család tagjai töltötték be a nádori tisztséget, de a törvény 1790-től előírta legalább két jelölt, köztük egy protestáns állítását.)

Zay Károly 1797. február 12-én született Sopronban. Nevelése annyiban tért el az arisztokrácia hagyományaitól, hogy nyilvános iskolákba járt Sopronban, majd Pozsonyban.² Ez utóbbi helyen jogi végzettséget szerzett, majd ügyvédbojtár lett Mailáth György pozsonyi alispán mellett. 1820-ban vette feleségül Prónay Saroltát, akitől nyolc gyermeke született. A Zay nemzetség mellett a Prónayak és Radvánszkyak voltak az egyházi igazgatásában legaktívabban részt vevő evangélikus főnemesi családok. Házassága után néhány évig bucshányi birtokán gazdálkodott, az 1825-ös rendi országgyűléstől kezdve vett részt az országos közéletben mint a felsőház tagja (ismét egy párhuzam Széchenyivel). Kezdetektől fogva a szabadelvű főúri ellenzék tagja volt. Széchenyi programját nemcsak fellépésével, de anyagilag is bőkezűen támogatta: az Akadémia alapításához 2000 Ft-tal járult hozzá, és a lónemesítésnek is mecénása volt éveken keresztül. 1826-tól 1835-ig a dunáninneni táblai bíró, 1827-től császári, királyi kamarási címet kapott. Apját, Zay Imrét leszármazottaival együtt 1830-ban emelték grófi címre. Az 1840-es évektől kezdve

¹ „Felelet” a *Kelet népére* 1841-ben.

² A protestáns főnemességnél azért találunk erre példát: Podmaniczky Frigyes is nyilvános iskolákban végezte tanulmányait (PODMANICZKY 1984).

a Kossuth–Széchenyi-vitában Kossuth oldalára állt. 1843–44-ben a Védegylet egyik legbőkezebb támogatója volt. A hazai ipar megteremtéséért maga is sokat tett: zayugróci birtokára posztógyárat, majd üveg- és cukorgyárat telepített. A kortársak véleménye szerint bucsányi birtokán létrehozott mintagazdasága igen jól jövedelmezett.³

1838-tól a dunáninneni egyházkerület felügyelője volt, 1840-ben egyetemes felügyelővé választották. Tisztségének hivatalos neve „egyetemes egyházi és iskolai felügyelő” volt, leginkább maradandót és előremutatót ez utóbbi téren alkotott. Mivel a protestánsok féltékenyen ügyeltek arra, hogy oktatási rendszerüket függetlenül alakítsák ki, ezért a *ratio educationist* és az azt követő rendeleteket sem tartották magukra nézve kötelezőnek. Az evangélikus iskolák oktatási rendje, tantervei egymástól függetlenek voltak. Zay 1841-ben saját birtokára hívta meg kéthetes tanácskozársra az evangélikus felsőbb iskolák képviselőit, ahol egységes fegyelmi szabályzat és tanterv alapjait tették le. A tervezet nem jutott oly sok hasonló elképzelés sorsára, a felügyelő erélyének köszönhetően 1845-re az érdekeltek részletesen megvitatták és elfogadták (SZELÉNYI 1917, 130–137. o.). A zayugróci néven ismert első – és egyetlen – egységes evangélikus tanterv 1850-ig maradhatott érvényben, amikor az abszolutizmus egységes iskolai szabályokat vezetett be. Témánk szempontjából az egységes fegyelmi szabályzat egyetlen pontját hadd idézzem szó szerint: „Az isteni tiszteletben buzgósággal részesüljön mindenki, az úrvacsorávali élést soha el ne mulassza. Más valláson lévőkét áhítatosságukban zavarni szigorú büntetés, sőt iskolából elutasítás alatt is tilos.”⁴

Zay Károlyt leginkább a szlovák történelmi emlékezet őrizte meg mint a legvérmesebb magyarosítók egyikét. Szlovákia 2005-ben megjelent, ötkötetes története Grünwald Bélával emlegeti egy sorban: „Grünwald militáns nézeteivel, publicisztikájával felülmuta a nagymagyar állameszme negyvenes-ötvenes évekbeli, ezen a téren szintén megátalkodott képviselőjét és valóra váltóját, Zay Károlyt.”⁵ Noha e rövid megállapításban anakronizmus (nagy magyar állameszme), tárgyi tévedés (ötvenes évek emlegetése) és erőteljes túlzás is olvasható, mégsem teljesen alap nélküli.

Zay Károly már 1840-es egyetemes székfoglaló beszédében is a magyarosítást jelölte meg legfontosabb hivatali céljának. „Nemes Gyülekezet! Van még egy közérdekű nagy ügyünk [...], melyen honunk törvényes állása, szabadságunk fenntartása, a protestantizmus léte alapul; melyben minden hú hazafinak, és soraikban legelől a protestánsoknak, törekvései pontosuljanak. Ezen közügyünk: nemzetiségünk fejlődése, és mint hogy nemzeti élet nemzeti nyelv nélkül lehetetlen – honunk magyarosítása!” (ZAY 1840) Merész elképzelés volt egy olyan egyházban, ahol a hívek relatív többségét (mintegy 40%-át) még mintegy fél évszázaddal később is a szlovákok alkották, 35%-ban német és csak 25%-ban volt magyar anyanyelvű (BALOGH–GERGELY 1996, 163. o.). A nemzetiségi arányok megváltoztatása egyik legkézenfekvőbb módjának a reformátusokkal való unió mutatkozott. Az unió elképzelése

Ismeretlen festő: Zay Károly. 1840 körül

³ Gróf Zay Károly, *Vasárnapi Újság*, 1859/50. sz. december 11. 589–590. o.

⁴ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1842/7. sz. május 19. 78. o.

⁵ CAMBEL 1992, 3: 553. o. Idézi: DEMMEL 2011, 109. o.

látszólag nagy sikereket aratott, 1842-ben határozat is született a megvalósításáról, azonban az egyházkerületek, lelkészek csendes többségének érdektelenségén és ellenállásán a kísérlet megbukott (KERTÉSZ 1997).

Zay Károly fellépett a kibontakozó szlovák nemzeti mozgalom legfontosabb bázisai, az evangélikus teológiai főiskolákon működő szláv önképzőkörök ellen. Már az országos törvény meghozatala előtt előírta az anyakönyvek és jegyzőkönyvek magyar nyelven való vezetését. Az egyetemes gyűlésen azt is elfogadtatta, hogy a jövőben csak magyarul tudó hitjelölteket lehessen lelkésszé szentelni (ZSILINSZKY 1907, 746. o.). Tantervében szerepelt a népiskolákban a magyar nyelv kötelező tanítása is (SZELÉNYI 1917, 131. o.). Zay Károly erőteljes magyarosító kísérlete kevés gyakorlati eredménnyel járt, lényegében csak a szláv nemzeti mozgalom legfőbb korabeli központjai, a líceumi szlovák társaságok megszüntetését és Ludovít Štúr pozsonyi tanári működésének betiltását tudta elérni (KOVÁČ 2001, 107–109. o.). Az adott történelmi helyzetben az általa szorgalmazott törekvéseknek lényegében nem volt realitása. A magyarul prédikáló lelkészeket olyan szuperintendenseknek kellett volna vizsgáztatniuk és felszentelniük, akik maguk sem tudtak magyarul. A színszlovák vidékeken lévő gyülekezetekben és esperességekben még az 1880-as években is csak nehezen lehetett számon kérni – akarat és nyelvtudás híján – a jegyző- és anyakönyvek magyar nyelvű vezetését. Évtizedekkel később sem sikerült elérni Békéscsabán – hogy a Turócbán vagy Trencsénben lévő falusi evangélikus gyülekezetekről ne is beszéljünk –, hogy az elemi iskolákból kikerülő fiatalok magyar nyelvű iskolában tudják folytatni tanulmányaikat (KERTÉSZ 2014). Zay Károly olyan módszerekkel igyekezett magyarosítani evangélikus egyházát, amelyek csak a századfordulón váltak bevett gyakorlattá. Korát ebben is megelőzte, de a türelmetlen magyarosítás úttörőjeként nem lehetünk büszkék tevékenységére.

A reformkori törvényhozás felfogható a polgári jogegyenlőség kiterjesztésének irányába tett lépések sorozataként. Ezért született meg az 1844/3. törvénycikk – több cikluson keresztül tartott kemény tárgyalások után – a protestánsokról, ami elsősorban a vegyes házasságok kérdésében hozott előrelépést (ZSILINSZKY 1907, 644–651. o.). A zsidóság helyzetét az 1840/29. tc. rendezte. Ez a hat rövid paragrafusból álló törvény bevezetőjében utalt átmeneti jellegére, idézem: „addig is, míg a zsidók állapotjáról a törvény bővebben rendelkezik, ezúttal határozatuk...” A törvény legfontosabb vívmánya az volt, hogy a bányavárosok kivételével megengedte a szabad letelepedést, iparüzést és gyáralapítást. Városi ingatlantulajdont azonban csak ott szerezhettek a továbbiakban, ahol korábban is élhettek ezzel a joggal.⁶ A reformkori országgyűléseken még a szabadelvű ellenzék közül is csak kevesen támogatták a zsidók teljes emancipációját. Az ügy legnevesebb pártfogója Eötvös József volt.⁷

A zsidók emancipációja nem volt tárgya a reformkori protestáns közbeszédnek. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842 és 1848 között megjelent évfolyamaiban egyetlen írás sem foglalkozik a témával. Legfeljebb egy-két odavetett félmondatot olvashatunk arról, hogy immár a zsidók is elnyerhették a polgárjogot, ami, mint láttuk, erősen túlzás. A teológiai tárgyú témákon kívül a kortárs zsidóságról csak a magyar, illetve még inkább a különböző európai országokban működő zsidó missziókról szóló elszórt beszámolókból esett szó – ezek is inkább a „színes híreket” gazdagították.⁸ Egyetlen cikkíró említette meg 1847-ben, hogy Franciaországban a zsidók emancipációja megtörtént, és ez Magyarország számára is példamutatásul szolgálhatna. Az e megjegyzéséhez fűzött lábjegyzetében a cikkíró elismerő hangon emlékezett meg Moses Mendelssohn tevékenységéről és Löw Lipót érdemeiről. Témánk szempontjából csupán egyetlen „szépséghibája” van ennek az írásnak: hogy nem evangélikus, hanem református lelkész tollából született (PAP 1847, 1107. o.).

⁶ 1840. évi XXIX. törvénycikk a zsidókról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5225>. (Megtekintés: 2014. március 28.)

⁷ Felsőtablai hozzászólása mellett a *Budapesti Szemlé*be is irt tanulmányt a kérdéstről 1840-ben. Újabb kiadása: EÖTVÖS 1981.

⁸ Apróságok. *PEIL*, 1846/4. január 23. 92. o.

A zsidó emancipáció témájáról való hallgatást a „félíg tele, félíg üres pohár” jól ismert képével is leírhatjuk. Ha akarjuk, kiolvashatjuk belőle a reformkori protestánsok közönyét a még náluk is sokkal súlyosabb jogfosztottságban élő zsidók iránt, de azt is, hogy az emancipáció folyamata nem váltott ki ellenérzést, és nem sarkallta harcos vitairatok szerkesztésére eleinket. A felekezeti pártoskodás pedig nem állt távol ettől a kortól, az általában „jezsuitizmus” névvel illetett, igen gyakran valós, ritkábban vélt katolikus sérelmek nagy teret kaptak a korszak protestáns közbeszédében. Természetesen a két viszony csak ma tűnik összehasonlíthatónak, a 19. században nem volt olyan közjogi jellegű vallási ütközési felület protestánsok és zsidók között, mint protestánsok és katolikusok között. A zsidó lexikon számon tartja a két pesti protestáns lelkész, Székács József és Török Pál prédikációit, amelyben támogatták a zsidó emancipációt (*Magyar zsidó lexikon* 1929, 223. o.). Ezért meglepő, hogy az általuk szerkesztett *PEIL* ennyire mellőzte a témát. A magyarázat az lehet, hogy Pesten sokkal kézzelfoghatóbb volt a polgárosuló zsidók és protestánsok kapcsolata, mint az ország más területein, ezért a helyi „közönséghez” szóló prédikációikban Török és Székács inkább adott teret a kérdésnek, mint az országos egyházi lapban. Zay Károly kiállítását a zsidó emancipáció mellett a fentiek szerint nem egyháza közvéleményének nyomása okozta.

Mint már említettük, a zsidók helyzetéről rendelkező 1840/29. törvénycikket a törvényhozás is csak ideiglenes megoldásnak tekintette. 1844-ben tárgyalta ismét a kérdést az országgyűlés. Az alsótábla által a felsőtáblának átküldött törvényjavaslat első fele lényegében érintetlenül hagyta az 1840-es törvényt, második része pedig az iskolai rendszer reformjáról intézkedett.⁹ A felsőtáblán 1844. október 1-jén lezajlott rövid vita nem állt elő új javaslatokkal az emancipáció tárgyában, azonban alkalmat adott néhány főrendnek, köztük Széchenyi Istvánnak és Zay Károlynak, hogy elvi álláspontjukat kifejezhessék a zsidó emancipációról. A hozzászólók nagy része a magyar nemzeti fejlődés szempontjából veszélyesnek tartotta a zsidók emancipációjának továbbvitelét. Ezt a vélekedést fogalmazta meg például Wenckheim Béla: „Azok közé tartozom, akik a zsidók emancipációja terén nagy óvatossággal kívánnak előre menni. Ezen országban lakó magyar néposztálynak jobbléte az izraelitáknak mind intelligenciája, mind szorgalma által kockáztatnék.” Wenckheim véleményéhez sokan csatlakoztak (*Főrendi napló* 1844, 6: 305. o.). Néhány jelenlévő még a szabad letelepedés további korlátozását is javasolta. Zay Károly ekkor szólalt meg először a vitában: „Röviden kijelentem, hogy a zsidókat, valamint minden felekezeti és osztályú honpolgárokat törvény által felszabadítani kívánom, de ha ettől elűtetem, T.T. rendekkel kezet fogok.” (*Főrendi napló* 1844, 6: 307. o.) Széchenyi István, Zay Károly véleményére reagálva, egy hosszabb felszólalásban fejtette ki, hogy a zsidók emancipációja a jelen helyzetben ellentétes a magyar nemzet érdekeivel, és nem lehet automatikusan az angol vagy a francia példát követni. „...de egyik túlságból a másikba menvén most az emberiség, az embereket a zsidókkal együtt a szívünkhöz szorítjuk, és most a legnagyobb liberalisták vagyunk; de helyzetünk e részben nem oly kedvező, mint például az angoloké. Az angol nemzet ugyanis elliberáltathatta a zsidófajt, mert ha például én egy palaczk tentát öntök egy nagy tóba, azért a víz nem romlik el, és mindenki ártalom nélkül megihatja a nagy angol ember a zsidó transeaát; ugyanez áll Franciaországra nézve is; de ha a magyar levesbe egy palaczk tintát önt, megromlik a leves, és azt meg nem eheti az ember.”

⁹ *Felséges Első Ferdinánd (...) által (...) 1843-dik évi május 14-ére rendelt Magyar-országgyűlésen a méltóságos fő-rendeknél tartott országos gyűlések naplója*. 6. köt. Pozsony, 1844. (A továbbiakban: *Főrendi napló* 1844, 6.) 303. o.

transeát; ugyanez áll Franciaországra nézve is; de ha a magyar levesbe egy palaczk tintát önt, megromlik a leves, és azt meg nem eheti az ember.” (*Főrendi napló* 1844, 6: 308. o.) Zay Károly visszautasította Széchenyi érvelését: „Az általam igen tisztelt gróf úr engem azzal látszott vádolni, mintha a nemzetiséget fel akarnám áldozni. Tudja az ország, tudja az egész tábla, hogy alig van valaki az országban, ki a magyar nemzetiség előmozdításáért annyit szenvedett mint én; mi pedig azt illeti, hogy veszélyeztetnék, vagy kockáztatnék a a magyar nemzetiség néhány szegény nyomorult polgártársa által, azt hiszem, hogy ha meg tudtuk ótalmazni a németek, csehek, jezsuiták s törökök ellen, kik három századok alatt mindig ostromlották a magyar nemzetiséget, és nem voltak képesek azt eltörölni, már most néhány szegény nyomorult zsidó tudja azt veszélyeztetni. Én azt mondom, hogy a zsidóknak polgárosodása által, elhalván a mostani ivadék, sírjaikból emelkedendik egy új magyar izraelita honpolgárság, melly hazánk előmenetelének, nemzetiségének s dicsőségének előmozdítása mellett buzgón fog törekedni, és e részben a többi honpolgárokkal vetekedni.” (*Főrendi napló* 1844, 6: 310. o.) Széchenyi Zay szavaira reagálva kifejtette, hogy elvben támogatja a jog-egyenlőséget, ám a zsidók esetében ezt csak fokozatosan vezetné be. Kiváló szónok lévén nem hagyta leütés nélkül azt a magas labdát sem, amelyet Zay Károly a „nyomorult zsidók” emlegetésével feladott. „Azt mondá továbbá a méltóságos gróf, hogy nem tart attól, miként egypár nyomorult zsidó tudná a magyar nemzetiséget veszélyeztetni. Megvallom, hogy egy egész osztályról, mely annyi birtokkal, tiszteletreméltó férfiakkal dicsekszik, így szólani nem mernék, és a zsidókat általánosan nyomorult embereknek nem merném nevezni; és valóban ez egy különös neme a protectionnak, és nem tudom, vajon ezen protectióért nagy köszönetet fognának-e mondani a méltóságos grófnak...” (*Főrendi napló* 1844, 6: 311. o.) A vita folyamán Zay Károly még egyszer felszólalt, arra válaszolva, hogy többen úgy nyilatkoztak, a zsidók jelenlegi helyzete nem engedi meg teljes felszabadításukat. „...ez más szóval annyit tesz, mint őket kitenni az önkénynek, valóban különös állítani, hogy az önkény javára fog szolgálni a zsidóságnak, vagy azt a műveltségre nevelni. Mi a zsidót sárba dobjuk, s azt mondjuk, hogy míg sáros lesz nem fogadjuk be magunk közé; de hogy magát a sártól letisztíthassa, nem adunk neki kezébe keféjét. Mind ezen, mind azon okoknál fogva, mellyeket előbb mondték, most is a mellett vagyok, hogy a zsidók egészen szabadíttassanak fel.” (*Főrendi napló* 1844, 6: 312. o.)

Zay Károly a fent idézett vitában – a műfaj sajátosságainak megfelelően – nem állíthatta fel gondolatainak teljes rendszerét. Ebben az időben fogalmazhatta meg azonban annak a könyvének a kéziratát, amelyben rövid esszéik formájában fogalmazta meg közéleti hitvallását politikáról, vallásról, hitről, az eljövendő új időkről és az elhagyandó régiről. A cenzúra megkerülése érdekében a kötet Lipcsében jelent meg *Dies Buch gehört dem Vaterland* (Ez a könyv a hazáé) címmel. A kötetből kiderül, hogy a zsidó emancipáció kérdése Zay Károly számára sem volt központi jelentőségű. Esszéinek legnagyobb része a szlovákok magyarosításával, a vallásszabadsággal, a jobbágy-felszabadítással, illetve az arisztokrácia politikai feladatvállalásának jövőbeni lehetőségeivel foglalkozott. A zsidó emancipáció kérdését tárgyaló hosszabb gondolatmenete idézett felsőtáblai hozzászólásának részletesebb és világosabb kifejtését adta. A zsidók európai helyzetét úgy írta le, mint akik a kontinens legnagyobb részén fizikailag ugyan már nincsenek törvényen kívül, de lelkileg, szellemileg még igen. A harmadik rend (azaz a nem nemesek) feladata, hogy ne csak jogokat követeljen magának, hanem jogokat biztosítson azoknak is, akik közülük jogfosztottságot szenvednek, azaz a zsidóknak. Igaz, hogy az alapvető jogokat a legtöbb országban már megkapta a zsidóság, ahogyan gyilkos iróniával megfogalmazta: „ehetnek, ihatnak, gyarapodhatnak – éppúgy mint bármely ökor, bármely gazda mezején.” A zsidók életét már nem akarják elvenni azért, hogy Istennek tetsző cselekedetet hajtsanak végre, de jogi értelemben még mindig megsemmisítik őket csak azért, hogy meg ne zavarják néhány keresztyén szabad kufárkodását. (Az eredetiben is szó szerint ezt a kifejezést használta.) A magyar törvényhozás is adott korlátozott polgári szabadságjogokat a zsidóknak, de ezzel a félmegoldással nem közeledtek az igazi cél, a zsidók teljes beolvadásának előmozdítása felé, sőt félszívűségük csak növelte az érintettek jogos elkeseredettségét. Zay Károly szerint

álságos arra hivatkozni, hogy a zsidók addig nem kaphatnak teljes polgárjogot, míg nem lesznek teljesen olyanok, mint a többi nép. Hogyan változhatnak meg, ha továbbra is elnyomás alatt élnek? Sokan, akik a saját hitüket tartják az egyedül üdvözítő vallásnak – tett félre nem érthető célzást Zay Károly a katolikusokra – csak azért nem akarják a zsidók emancipálását, mert zsidók. A felsőtáblán elmondott beszédéhez hasonlóan itt is beszélt a „szegényi zsidókról” – a „nyomorult” kifejezést, tanulva Széchenyi kritikájából, már nem használta –, akiktől nem kell félteni a magyarok szabadságát. Azt azonban egyértelművé tette, hogy a jogkiterjesztés esetén a bevándorló zsidókra gondolt, akik valóban szegények és elesettek voltak a korábbi századok német és oszmán hódítóihoz képest. Írása végén megkapóan írt arról, hogy a keresztyénség és a zsidóság viszonyának végre alapvetően meg kell változnia. „Nyújtsunk testvér-kezet a mi testvéreinknek, akiktől otthonukat és szabadságukat elrabolták, az egész földön szétszórattak, gyűlöltek, üldöztetek, szorongattattak, életükre törtek! A felebaráti szeretetet ne csak nyelvünkkel valljuk, hanem szívünkbe is foglaljuk. A keresztyénség a zsidók számára végre ne a türelmetlenség, a szívtelenség, hanem a szeretet egyháza legyen!” Ezt a nemes és ma is iránymutató gesztust is a nemzeti politika összefüggésébe helyezte Zay Károly, amikor így fejezte be írását: „A régi zsidó meghal, a mózesi polgártárs feltámad, amely vagy teljesen magyarrá válik, vagy a szabadság oltáránál testvéri kezet ad!” (ZAY 1845, 132–135. o.)

Könyvének más fejezeteiben is találunk utalásokat a zsidók helyzetére. A Habsburg Birodalom jövőjét tárgyaló esszéjében arról vallott Zay Károly, hogy a birodalom csak akkor maradhat meg, ha az azt alkotó felekezetek, nemzetek, politikai frakciók érdekeit kiegyenlíti, jogos követeléseiket kielégítik, és így segítik elő egybeolvadásukat. Ilyen jogos igénynek nevezte a protestánsok, keleti keresztyének és zsidók teljes vallási egyenlőségének és viszonyosságának törvényes biztosítását (ZAY 1845, 146–147. o.). A zsidó emancipációnak a vallási egyenlőség keretében történő tárgyalása a korszak liberális ellenzékének törekvése volt. A szintén evangélikus Kossuth is hasonlóan vélekedett a kérdéssel az 1840-ben meghozott törvény kapcsán és az 1844-es vita idején is. Zay Károly azonban Kossuthnál is nagyvonalúbb volt, amennyiben nem kötötte az emancipációt a zsidó egyházszerkezethez „modernizálásához” (ZAKAR 2004, 51–54. o.).

Egy zsidó jótékonyági bál ellen szervezett bécsi tüntetés hatósági feloszlása kapcsán azt írta Zay Károly, hogy a zsidóság az egyetlen valódi főpap, Isten igazi választott népe. A zsidókat elnyomni akarók elleni erőszakos hatósági fellépést helyeselte. A kisebb előítéletek ellen lehet ugyan felvilágosítással harcolni, a súlyosabbak ellen azonban akár az erőszak is megengedett (ZAY 1845, 207–218. o.).

Láttuk, hogy a felsőtáblán folyó vitában a legtöbben – köztük Széchenyi is – a zsidó pénztőke befolyásának korlátozása érdekében hátráltatták a zsidók emancipációját. Zay Károly sem tartotta jónak a pénztőke befolyásának megnövekedését, a korabeli magyarországi arisztokrata vélekedésekkel teljesen megegyezően. Egy elégikus hangvételű esszéjében, melyben az arisztokrácia szerepének megújításáról írt, arról elmélkedett, hogy milyen cudar világ az, ahol „Ábrahám megkeresztelt és megkereszteletlen gyermekei” elől félre kell húzódnuk a született arisztokratáknak az uralkodók előszobáiban (ZAY 1845, 163. o.). A kötetet záró esszéjében az arisztokrácia hanyatlását vizionálta, melyben vagy a „megkeresztelt, illetve megkereszteletlen” pénztőke martalékává válik vagyona, vagy maga is beáll a Mammon könyörtelen kiszolgálói közé (ZAY 1845, 380–381. o.). Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Zay soha nem „zsidó”, hanem minden esetben „megkeresztelt és megkereszteletlen” pénztőkéről beszélt. Ezzel igyekezett elkerülni azt, hogy a nagytőke iránt érzett ellenszenvét bármely olvasója a zsidók iránti elutasításként értelmezze.

Vajon miért állt Zay Károly olyan határozottan, elv- és kortársai nagy részét évtizedekkel megelőzve a zsidók emancipálásának ügye mellé? Első, kézenfekvő válaszuk lehet következetes – vagy a másik oldalról nézve, doktrinér – liberalizmusa, melyet 1844-ben folytatott vitájukban Széchenyi is a szemére vetett. Zay megalkuvás nélküli szabadelvűsége a kortársak számára a legszélesebb körben ismert volt. Az 1839/40-es országgyűlésről tudósító bécsi titkosszolgálati jelentés szerint „a legszemtelenebb kifejezésekkel izgatott a sajtó- és szólásszabadság mellett, a

conservativokat minden alkalommal polgártársaik elnyomóinak nevezve” (FUKÁRI 2008, 121. o.). Liberalizmusa mellé – amely, mint láttuk, teljes mértékben összefért nála a szlovákság elmagyarosításának programjával – jó adag filantropia is társult. Idézett könyvének egyeik esszéjében a halálbüntetés eltörlésének szükségességéről értekezett, amivel nem is ötven, hanem százötven évvel előzte meg korát (ZAY 1845, 198–199. o.).

Zay Károly szabadelvűségének egyik forrása protestáns hite volt (ő maga is protestánsnak, és nem evangélikusnak nevezte vallási meggyőződését). A liberális teológia elvei a magyarországi evangélikusok között az ő műveiben érhetők leginkább tetten. Könyvének egyik esszéjében az emberi szellem fejlődésének lépcsőfokait írta le. A keresztyénség szerinte az antik görög, római és zsidó gondolkodás ötvöződéseiből született, és addig fog virágozni, amíg a gondolat szabadságát semmi sem korlátozza. A keresztyénség első, legfejletlenebb formája a katolicizmus volt, amikor az emberiség még nem volt elég érett a dogmák által közvetített monoteizmus elfogadására. A második lépcsőfok a protestantizmus, amely a dogmák helyett a Szentírás szabad vizsgálatát tette meg hitelvi alapjává. A protestantizmus egyenes következménye a racionalizmus, mely a még fejletlenebb unitarizmushoz vezetett. A keresztyénség legmagasabb rendű kiteljesedése a tiszta deizmus. Érezzük, hogy a kronológia nem erőssége ennek a gondolatmenetnek, de ennél is tovább ment Zay, amikor azt mondta, hogy Magyarországon a katolicizmus Géza és István uralkodásával, a protestáns kor pedig a türelmi rendeletet kodifikáló 1791-es törvénnyel érkezett el. A történeti áttekintésből így a reformáció és ellenreformáció kora nagyvonalúan kimaradt. Miután 1844-ben az unitárius felekezet is bevett vallássá lett Magyarországon, nyitva áll az út a következő fokozat, a vallási tökéletesség, a deizmus felé (ZAY 1845, 338–339. o.).

Egy másik esszéjében arról írt, hogy vége azoknak az időknek, amikor halálos bűnnek tekintették, ha valaki Krisztus isteni mivoltában kételkedett. Az unitáriusok elismerése megteremtette azt a lehetőséget, hogy Krisztust lélekben imádjuk és kövessük, és személyére mint követendő példaképre tekintünk (ZAY 1845, 182–183. o.). Az evangélikus egyetemes felügyelő kevésbé biblikus és legkevésbé sem hitvallásos gondolatai nemcsak a mai teológusok és egyháztagok számára hathatnak megbotránkoztatóan, hanem a kortársak kritikáját, esetenként dühös ellenkezését is kiváltották.¹⁰ Azt azonban megvilágítják számunkra, hogy miért volt természetes és magától értetődő Zay számára a feltétel nélküli zsidó emancipáció támogatása.

1848–49-ben kizököknt az idő. A „kor-szerű” Széchenyi és a korát rendre megelőző Zay Károly is lelkesen, de egyben aggodalommal fogadta az eseményeket. Az áprilisi törvények kodifikálása után tette közzé egyetemes felügyelői nyilatkozatát, amely hangsúlyosan foglalkozott a rend fenntartásával: „[...] a' béke, rend és csend erélyes fenntartása, mert rend és csend nélkül nincsen szabadság, és így a' csend- és rendbontás a' ó' polgári bűnök legundokabbika, a' béke, rend és csend pedig a' hon és királyhozi tántoríthatlan hűség, a' felelős minisztérium tagjai iránti őszinte bizodalom – rendelményei iránti teljes tisztelet – és minden osztályú, felekezetű és nemzetiségű honpolgárnak testvéri egyetértése által tartatik föl eredményteljesen. Isten, haza, király, szabadság, béke!” A rendre és békére intő felszólítás nemcsak a Batthyány-kormány elképzeléseivel csengett egybe, hanem Zay Károly saját meggyőződését is hűen kifejezte.

A szabadságharc leverését követően Széchenyi István és Zay Károly is kivonultak, kiszorultak a nyilvános közéletből. Széchenyi nem élhette meg a polgári korszak beköszöntét. Zaynak elvileg lehetősége lett volna visszatérni a nyilvánosság elé az alkotmányosság helyreállítása idején, de ő inkább birtokaira visszavonulva élt 1871-ben bekövetkezett haláláig. 1860-tól az egyetemes felügyelői tisztséget is lehetősége lett volna ismét betölteni, de egyházi pozíciót sem vállalt. Életművét, zajos politikai csatározásait szinte „elégikus fénnel” vonja be, hogy a zsidó eman-

¹⁰ *Einge Gedanken aus dem slaw. Schrift. Unia, oder Vereinigung der Lutheranern mit der Calvinern in Ungarn*, von Jos. M. Hurban. EOL AGE II.d. 11;1.

cipáció kérdésében ugyan megélhette, hogy a kora „utolérte”, ő mégis visszavonultságban maradt. Mintha nemcsak egy közéleti karrier, hanem egy határozott meggyőződés is kettétört volna a forradalom és szabadságharc idején.

Széchenyi életműve akkor is tartósabb hatásúnak bizonyult, ha Zay elképzeléseiből később több meg is valósult. Zay Károly úttörő szerepére, progresszív gondolataira azonban alig-alig hivatkoztak. A magyar történeti emlékezet szinte elfeledte, a szlovák történetírás pedig elsősorban Zay Károly kétségtelen politikai hibáira, tévedéseire emlékszik vissza. „Kor-szerütlennek” lenni hálátlan szerep: az „elértélt” gyakran az utókor sem adja meg.

Hivatkozott művek

Apróságok. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1846/4. január 23. 92. o.

BALOGH Margit – GERGELY Jenő 1996. *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. 2. köt. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

CAMBEL, Samuel 1992. *Dejiny Slovenska*. 3. köt. Bratislava. 553. o. Idézi: DEMMEL József 2011. *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony.

EÖTVÖS József 1981. *A zsidók emancipációja*. Budapest.

Felséges Első Ferdinánd (...) által (...) 1843-dik évi május 14-ére rendelt Magyar-országgyűlésen a méltóságos fő-rendeknél tartott országos gyűlések naplója. VI. Pozsony, 1844.

FUKÁRI Valéria 2008. *Felső-Magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik. 16–19. század*. Pozsony.

KERTÉSZ Botond 1997. Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. *Protestáns Szemle*, 44. évf. 4. sz. 245–281. o.

KERTÉSZ Botond 2014. *Békeidők küzdelmei. Szeberényi Gusztáv élete*. Békéscsaba. (Megjelenés alatt.)

KOVÁČ, Dušan 2001. *Szlovákia története*. Pozsony.

Magyar zsidó lexikon. Szerk. Újvári Péter. Budapest, 1929.

NAGY Iván 1865. *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 12. köt. Pest.

PAP István 1847. Pótlék a magyar prot. lelkipásztorok polgári állására tett pillanathoz, mint felelet az ellennézetekre. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 6. évf. 42. sz. október 12. 1107. o.

PODMANICZKY Frigyes 1984. *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből. 1824–1844*. Szerk. Steinert Ágota. Helikon, Budapest. Web: <http://mek.oszk.hu/00900/00957/00957.pdf>. (Megtekintés: 2014. március 28.)

SZELÉNYI Ödön 1917. *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig*. Pozsony.

ZAKAR Péter 2004. „Édes Anyánk, ki a földön vagy”. Kossuth Lajos egyházpolitikai nézetei. In: Kertész Botond (szerk.): *Kossuth és az egyházak*. Luther Kiadó, Budapest. 43–61. o.

ZAY Károly 1840. Beszéd, melyet csömöri Zay Károly gróf a magyarországi ágost. vallást követők főfelügyelőjévé lett választásakor tartott Pesten szeptember 10-kén 1840. *Társalkodó*, IX. évf. 75. sz. november 16.

[ZAY Károly] 1845. *Dies Buch gebört dem Vaterland*. Leipzig.

ZSILINSZKY Mihály 1907. *A magyarboni protestáns egyház története*. Budapest.

Kertész Botond történelem és levéltár szakon végzett az ELTE-n, majd hittantanár szakon az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. Az ELTE Történettudományi Doktori Iskoláján 2003-ban kapott PhD fokozatot. Dolgozott az Evangélikus Országos Levéltárban, jelenleg az Evangélikus Országos Múzeum tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyarországi evangélikusság 19–20. századi története.

